

"חדר משלהן": למידה מרחוק בקרב סטודנטיות ערביות-פלסטיניות במכללות בגליל בעקבות משבר הקורונה

טל מלר*

תקציר. בחורף 2020, בעקבות משבר הקורונה, נדרשו המוסדות להשכלה גבוהה בישראל לעבור להוראה ולמידה מרחוק. הערת המחקר בוחנת את חוויות הלמידה מרחוק מנקודת המבט של סטודנטיות ערביות-פלסטיניות במכללה בגליל ומתמקדת במרחב הביתי המשפחתי שאליו שבו הסטודנטיות ובאופן שבו היחסים המשפחתיים משפיעים על הלמידה. הערת המחקר מבוססת על שני מחקרים, איכותני וכמותני, והיא מדגישה את המיקומים המוצלבים של הסטודנטיות מבחינת מגדר, מעמד סוציו-אקונומי, אתנו-לאומיות ודור ראשון להשכלה. המחקרים בחנו את המשא ומתן שהסטודנטיות יכולות לערוך מול המשפחות לגבי המרחב הנגיש להן ללמידה והזמן שהן יכולות להקדיש לה, ומראים שהלמידה במרחב הביתי מחדרת את הקושי של הסטודנטיות למצוא לעצמן "חדר משלהן" ללמידה ולהקדיש לה את הזמן הנדרש. במרחב הביתי המורחב והממוגדר הרגלי הלמידה שרכשו אינם יכולים להתממש, והן מוצאות עצמן נדרשות להתמסר למחויבויות המשפחתיות. ממצאי המחקר מדגישים את חשיבותם של היחסים המשפחתיים והמשא ומתן עם המשפחות להבנתה של מידת השתלבותן במערכת ההשכלה הגבוהה.

מילות מפתח: למידה מרחוק, סטודנטיות ערביות-פלסטיניות, קורונה, יחסים משפחתיים

מבוא

ב-12 למרץ 2020, בשל החשש מהתפשטות מגפת הקורונה, הורו המוסדות להשכלה גבוהה בישראל לעבור מייד להוראה ולמידה מרחוק. הנחיה גורפת זו, שהופנתה לכלל המרצות והסטודנטיות, לא הבחינה בין מוסדות לימוד ובין סטודנטיות וסטודנטים במיקומים אתנו-לאומיים, מעמדיים, תעסוקתיים ומגדריים שונים, במרחבים ביתיים הטרוגניים ובשילבי חיים ומצבים משפחתיים שונים.

בעקבות הנחיות אלו התעוררו דיונים המתייחסים לאתגר הטכנולוגי של הסתגלות ללמידה מרחוק, ובפרט למצב התשתיות ביישובים ערביים, המהוות חסמים המקשים על אופן הלמידה

* ד"ר טל מלר, החוג למדעי ההתנהגות, המכללה האקדמית צפת

שכפתה המגפה. בהקשר זה אציג כאן שני מחקרים שערכתי בקרב סטודנטיות ערביות-פלסטיניות במכללות בגליל. המוטיבציה למחקרים עלתה על רקע המפגש האישי המורכב שנוצר ביני ובין הסטודנטיות בשיעורים המקוונים שאני מלמדת. הידע שהתגבש מתוך מחקרים אלו משלב את החוויה המתעצבת שלי עם ההתמודדויות והמורכבות שהן חוות בלמידה מרחוק. המחקר מתבסס גם על ההבנה כי על מנת להתוודע באופן אותנטי לחוויות הלמידה הייחודיות של נשים יש להתחשב בהיסטוריות ספציפיות, בסגנונות למידה ובציפיות המעוצבות על ידי חוויותיהן כנערות וכנשים בחברה המאופיינת בכוח ובפריבילגיה גבריים. לפיכך התבססתי על עקרונות הפרספקטיבה הפמיניסטית, הנסמכת על ידע שמעוגן בחוויות האישיות היומיומיות של נשים ומדגישה את יחסי הכוח בשדה המחקר.

שאלת המחקר

מטרת המחקר היא לבחון את חוויית הלמידה מרחוק מנקודת המבט של סטודנטיות ערביות-פלסטיניות במכללות בגליל, ולהתמקד במרחב הביתי-המשפחתי שהסטודנטיות שבו אליו ובהשפעות יחסיהן המשפחתיים על הלמידה. ייחודו של המחקר הוא בהדגשת המיקומים המוצלבים של מגדר, מעמד אזרחי של מיעוט, מעמד סוציו-אקונומי, אתנו-לאומיות ודור ראשון להשכלה בתוך חוויית הלמידה מרחוק.

עבור רבות מהסטודנטיות הערביות-פלסטיניות, ההשתתפות במערכת ההשכלה הגבוהה בישראל מחדדת לא פעם את הפערים החברתיים והנורמטיביים בין החברות (פרידמן, 2018). עם הנחיות המעבר ללמידה מרחוק, הסטודנטיות – שמצויות בשלבים שונים של הסתגלות וגיבוש זהות סטודנטיאלי, ושאימצו במהלך לימודיהן סדר יום סטודנטיאלי המחייב נוכחות אינטנסיבית במכללה ימים אחדים בשבוע – נאלצו לחזור בן לילה לשהות מלאה במרחב הביתי, לאורך כל היום, לצד בני המשפחה.

כדי להבין את ההקשר שבו מתנהלות הסטודנטיות הנדרשות ללמידה מרחוק יש להבין תחילה את ההקשר הסוציו-אקונומי. במשבר הקורונה עלתה תחולת העוני בקרב משפחות ערביות בישראל מ-37.3% ל-46.6% לפני שניתן סיוע ממשלתי ול-40.9% אחרי הסיוע. זאת לעומת תחולת העוני הארצית, שעלתה מ-22.5% לפני המשבר ל-25.3% לאחר הסיוע הממשלתי (בוטוש, 2020). גם שיעורי התעסוקה ביישובים הערביים ירדו מאוד בעקבות המשבר, וחל גידול במספר דורשי התעסוקה בחודשים ינואר-אפריל 2020 (בוטוש, 2020). ולבסוף, יש להביא בחשבון את צפיפות הדירור (הלמ"ס, 2020). בקרב האוכלוסייה היהודית ממוצע החדרים לנפש הוא 1.25, ואילו בקרב האוכלוסייה הערבית – 0.76; מספר הנפשות הממוצע למשק בית באוכלוסייה היהודית הוא 3.09, ואילו באוכלוסייה הערבית – 4.49. הלמידה מרחוק, כפי שהתעצבה מאז פרוץ המשבר, מחייבת נוכחות מקוונת בזמן קבוע מראש ודורשת מציבור הסטודנטיות השתתפות פעילה ונראות (הפעלת מצלמות); כך הובלטו פערים כלכליים, פערי אוריינות ופערים דיגיטליים, החל מזמינות ונגישות של אמצעים דיגיטליים ותשתית אינטרנט וכלה במודעות לאפשרויות השימוש באמצעים אלו ובמימוניות השימוש בהם (גנאים, 2018).

משמעויות הלמידה מהבית וההתמודדות עם למידה בתנאים האלה הן הסוגיות העיקריות שבהן עוסקת הערת מחקר זו. תרומתו של המחקר היא בהנחת היחסים המשפחתיים בחקר

הלמידה מרחוק, הרגשת משמעותו של המיקום המשפחתי הממוגרדר של הסטודנטיות והצגת המשא ומתן שהן מנהלות מול המשפחות לגבי המרחב הנגיש להן ללמידה והזמן שהן יכולות להקדיש לה.

השיח על למידה מרחוק מנקודת מבט פמיניסטית נוטה להצביע על היתרונות הגלומים בשיטת למידה זו עבור נשים. למידה מרחוק עשויה להתאים לסטודנטיות מכיוון שהיא מאפשרת לשלב בין לימודים ועבודה או מחויבויות אישיות אחרות, ומכיוון שהיא מצמצמת את התחרויות במרחב הכיתתי ה"מסורתי" – המעורב מגדרית – אשר מקשה בדרך כלל על השתתפותן של סטודנטיות בשיעור (Burge & Lenksy, 1990). המחקר הנוכחי מציב שיח זה בהקשר המורכב שבו נמצאות הסטודנטיות הערביות-פלסטיניות.

תוכנית המחקר

הממצאים הראשוניים המתוארים כאן עלו משני מחקרים שערכתי בקרב סטודנטיות ערביות-פלסטיניות הלומדות במכללות בגליל. המכללות ציבוריות ועצמאיות, הקמפוסים רב-תרבותיים, ואוכלוסיית הסטודנטים מגוונת ביותר מבחינה דתית ואתנו-לאומית.

המחקר הראשון הוא איכותני והשתתפו בו 66 סטודנטיות ערביות-פלסטיניות נוצריות, מוסלמיות, דרוזיות וברואיות בנות 19-26 שלומדות בחוגים שונים בפקולטות למדעי החברה. המשתתפות למדו במסלול לימודים מעורב מבחינה מגדרית ואתנו-לאומית. רובן היו רווקות (62%), ארבע נשואות, ומתוכן שלוש אימהות לילדים. הן התגוררו ביישובים בפריפריה הצפונית של ישראל (אחת בעיר מעורבת, 45 ביישובים כפריים, והשאר ביישובים עירוניים). בימי השגרה שקדמו למגפת הקורונה התגוררו חלקן במעונות או בדירות שכורות בסמוך למכללה שבה הן לומדות (בעיר יהודית). בעת עריכת המחקר כל המשתתפות שבו להתגורר בבית ההורים. 40 משתתפות עברו לפני המשבר; מביניהן רק 12, שהיו עובדות חינוך, הוסיפו לעבוד בתקופת המשבר. הנתונים שיתוארו כאן מתייחסים לניתוח תשובותיהן של המשתתפות במטלה שניתנה להן במסגרת הקורסים המקוונים בתקופת הקורונה: הסטודנטיות נדרשו להגיש תרגיל שעסק בניתוח השפעותיה של המגפה על אוכלוסיות שונות מבחינה מגדרית ואתנו-לאומית, ובחלקן האחרון התבקשו לתאר בלשון חופשית את חוויותיהן הסובייקטיביות בעקבות המעבר ללמידה מרחוק ולהתמקד בהיבטים מגדריים ולאומיים.

המחקר השני הוא מחקר כמותני שהתבסס על סקר בינלאומי¹ שאני חוקרת שותפה בו. הסקר בודק את השפעתה של התפרצות הקורונה על אוכלוסיית הסטודנטים. הוא בחן דפוסי למידה לפני המגפה ובתקופתה; דפוסי מגורים; שילוב בין עבודה ללימודים; והרגלי בריאות, אורח חיים ורווחה של סטודנטים וסטודנטיות. בהערת מחקר זו אני מתייחסת לסקר שנערך באחת המכללות שאני מלמדת בהן. השתתפו בו 394 סטודנטים וסטודנטיות (בארבע קטגוריות: גברים יהודים, נשים יהודיות, גברים ערבים ונשים ערביות), ומתוכם אני מתמקדת כאן ב-155 סטודנטיות ערביות-פלסטיניות (61% מהן מוסלמיות, 12% נוצריות ו-27% דרוזיות). גילן הממוצע היה 22.48. 72% מהן היו רווקות; 60% היו דור ראשון להשכלה מצד שני ההורים; 39% היו דור ראשון להשכלה מצד אחד ההורים לפחות.

ממצאים ראשוניים

מתוך שני המחקרים אפשר ללמוד רבות על מצבן של הסטודנטיות הערביות-פלסטיניות בעת הלמידה מרחוק. זו, באופן שהתעצבה בו, אינה עונה בהכרח על יתרונותיה המתוארים בספרות הפמיניסטית משום שהיא מתרחשת ברובה בזמן נתון, ולכן אינה מאפשרת גמישות או שילוב בין משימות. הדרישה להפעיל מצלמה אינה מאפשרת סביבה נטולת תחרויות, ומעוררת קושי אצל סטודנטיות רבות. ואכן, רוב המרואיינות דיווחו כי המעבר ללמידה מרחוק כרוך במורכבות רבה ומושפע מהמיקום המגדרי, המעמדי והאתנו-לאומי שלהן.

הזמן המוקדש ללמידה

אחת הסוגיות שנבחנו בסקר הייתה משך הזמן המוקדש ללמידה. לגבי התקופה שקדמה למשבר הקורונה, הסטודנטיות הערביות-פלסטיניות דיווחו על מספר נמוך יותר של שעות לימוד ביחס לכלל הנסקרים (11.20 שעות לעומת ממוצע כללי של 14.63 שעות לגבי שיעורים במכללה; ו-14.50 שעות לעומת ממוצע כללי של 17.23 לגבי לימודים מקוונים ופרונטליים). כלל הסטודנטים דיווחו על ירידה במספר השעות שהוקדש ללימודים בתקופת הקורונה, ובהתאם לכך גם הסטודנטיות הערביות-פלסטיניות דיווחו על ירידה במספר השעות שבהן השתתפו בשיעורים המקוונים (12.13 שעות). ממצא נוסף הוא הזמן שהושקע בלמידה לקראת השיעור (קריאה, כתיבה והכנת עבודות בית): משך הלימוד שהסטודנטיות הערביות-פלסטיניות דיווחו עליו היה הנמוך ביותר. לפני הקורונה הן הקדישו לכך 5.80 שעות לעומת הממוצע הכללי, שהיה 7.92 שעות, ואילו בעת הקורונה הן דיווחו על 6.46 שעות בלבד לעומת הממוצע הכללי, שעמד על 9.39 שעות.

הזמן המועט שהסטודנטיות הערביות-פלסטיניות הקדישו ללמידה, גם אם לא היה ייחודי לתקופת הקורונה, משקף בין השאר את ההקשר המגדרי והאתנו-לאומי של הפעולה. הקשר זה קיבל תצורות חדשות בתקופת המגפה.

"חדר משלהן": תנאים ללמידה

מדיווחי הסטודנטיות הערביות-פלסטיניות בסקר עולה כי לפני תקופת הקורונה וגם במהלכה, מספר השעות העבודה השבועיות אצלן היה הנמוך ביותר (5.53 שעות לפני המשבר ו-1.83 שעות שבועיות במהלכו, לעומת ממוצעי המדגם הכללי, שהיו 10.09 שעות לפני המשבר ו-5.32 שעות במהלכו). ממצאים אלו משקפים את שיעורי ההשתתפות הנמוכים של נשים ערביות-פלסטיניות בכוח העבודה בהשוואה לשיעור ההשתתפות בקרב כלל הנשים בישראל. יתר על כן, מתוך המחקר האיכותני אפשר ללמוד כי רבות מביניהן עברו לפני המשבר במשלחי יד לא מקצועיים (למשל ברשתות מזון מהיר ומסעדות, במכירות או בטיפוח ויופי) והוצאו לח'ל"ת. הן סיפרו שבשל נסיבות חוקתיות שונות הן אינן זכאיות לדמי אבטלה, או שדמי האבטלה שיתקבלו לא יספיקו לקיומן. בנסיבות אלו, רבות ממי שהתגוררו בשכירות התקשו לשלם שכר דירה, ועם ההנחיות שהגבילו את התנועה הן חזרו לבית ההורים.

הסקר מאשש את הממצאים שעלו מן התשובות של הסטודנטיות על השפעת המשבר התעסוקתי והכלכלי על דפוסי הדיוור. מהנתונים עולה כי לאחר פרוץ המשבר 63% מהסטודנטיות הערביות-פלסטיניות התגוררו עם ההורים, לעומת 54% לפניו. לפני פרוץ המגפה התגוררו 11% מהסטודנטיות במעונות ובדירות שכורות, אך בעת מגפת הקורונה רק

הערות מחקר לעת קורונה

2% מכלל הנסקרות נותרו בהסדרי דיור עצמאיים מחוץ לבית ההורים. חזרתן לבית ההורים מזמנת, בין היתר, חוויית למידה בתנאי צפיפות גדולה. ואכן, מבין קטגוריות המשיבים לסקר, הנשים הערביות-פלסטיניות דיווחו בעת הקורונה על הצפיפות הרבה ביותר (4.86 נפשות למשק בית, לעומת ממוצע של 3.73 נפשות בקרב כלל המשיבים). לתלות שנוצרה עקב האבטלה והמגורים עם ההורים נוספה העובדה כי רוב הסטודנטיות הערביות-פלסטיניות (71% מן המשיבות) נתמכו בהורים לתשלום שכר הלימוד. התלות הרבה במסגרת המשפחתית ובמרחב הביתי, שהוחרפה בעת הקורונה, מחדדת את הקושי של הסטודנטיות למצוא לעצמן "חדר משלהן" ללמידה ולהקדיש לה את הזמן הנדרש.

דברי הסטודנטיות חזקו ממצאים אלו וביססו את משמעות הלמידה מרחוק במרחבים הביתיים עבור הסטודנטיות הערביות-פלסטיניות. בראיונות עלתה סוגיית היעדרו של מרחב למידה ראוי, במובן הפיזי הבסיסי וגם במובן של פנאי ותנאים שיכולים לאפשר למידה. כך למשל מתארים דבריה של אלאר, בת 21:

לפעמים יש רעש בבית, למרות שאימא מנסה כל הזמן לשמור לי פינה שקטה בבית אבל היא גם לא יכולה להשתיק את הבית כל הזמן. גרתי בדירה שכורה וליד המכללה, והיה לי מקום שקט ויכולתי ללמוד איך שאני רוצה ובזמן שאני רוצה. המשבר הזה לא קל ולא פשוט.

אלאר, שבימי שגרה היא עצמאית ומתגוררת בדירה שכורה, מתארת את קשייה לחזור ולהשתלב בבית ההורים וללמוד משם לאחר שפיתחה לעצמה דפוסי למידה ואורח חיים עצמאיים. מנאל, בת 20, מתארת מצב דומה: "כל האחיות שלי מסביב, אני בחדר עם ארבע אחיות וזה מאוד מפריע לי ומוציא אותי מהריכוז". גם סטודנטיות אחרות התייחסו ישירות למרחב הלמידה הנגיש להן בבית. התייחסות לקיומו או היעדרו של מרחב כזה מהדהדת את חדר משלך של וירג'יניה וולף (1929), שלפיו האישה זקוקה לחדר משלה על מנת ליצור, מרחב פרטי שיאפשר לה ניתוק מהעולם; ולהכנסה קבועה, שתאפשר לה חופש פעולה.

החזרה לשלטון האב

הסטודנטיות הערביות-פלסטיניות הדגישו כי מורכבותו העיקרית של השינוי באופן הלמידה היא בחזרה למרחב המשפחתי האינטנסיבי של משק בית מורחב (רב-דורי, רב-גילאי וצפוף) וממוגדר. כנשים צעירות, הן נדרשות לבצע מטלות במרחב זה וגם חוות פיקוח. מתיאוריהן עלה כי גם אם התגוררו עם המשפחה בימי השגרה הן השתמשו בפרקטיקות שונות כדי ליצור לעצמן מרחב למידה; גם כששמרו על המסגרת המצופה מהן ונשארו לגור בבית המשפחה הן הצליחו לתמרן ולערוך משא ומתן לגבי הזמן שמקובל להקדישו ללימודים. לדוגמה, הן נהגו להישאר במכללה מעבר לשעות הלימודים וללמוד בספרייה. כך מתארת מלאכ, סטודנטית בת 21, את האופן שבו הצליחה לפרוץ את הגבולות הפטריארכליים לפני משבר הקורונה:

יש לי אחים קטנים בבית, ובבית שלנו אני לא רואה שיש אווירה שאני יכולה ללמוד ולקרוא כמו שצריך כמו במכללה. כשהייתי נוסעת למכללה, הייתי נשארת שם עד מאוחר ולומדת בספרייה הרבה שעות ביום ובקושי רואה את ההורים שלי. הקורונה גרמה לסגר מוחלט במדינה. עכשיו אני בבית עם ההורים שלי והאחים שלי, וזה השפיע

על התנועה שלי. חזרנו ל"שלטון האב". בזמן הזה "אבא לא מרשה" – אני לא יכולה לנסוע לאף מקום, זה אסור לי, אין לי אישור.

במקביל להרגשת המחנק שעולה מדבריה של מלאכ, ניכר גם כי היא חווה פיקוח בהקשר המשפחתי הפטריארכלי. דבריה מחזקים את תיאוריה של פרידמן (2018) על הקונפליקט שחווה הסטודנטיות הערביות-פלסטיניות עם ההשתלבות במערכת ההשכלה הגבוהה. המפגש הזה יוצר אצל רבות משיכה לחופש רב יותר אך גם חששות לנוכח הסוציאליזציה שעברו. במשך שנת הלימודים רבות מהן מתמודדות עם מצבים אלו כשהן משלבות בין תרבויות; שינויים רבים מתחוללים בביטחון העצמי, ביכולת הביטוי שלהן, באמונה ביכולתן, בקבלת עצמן ובחיווק תחושת השליטה על חייהן. אך כפי שעולה מדבריה של מלאכ, החזרה הביתה אל הסדר המשפחתי הפטריארכלי – או כפי שכינתה זאת, החזרה ל"שלטון האב" – הופכת מורכבת רבות מהסטודנטיות שחזרו הביתה עסקו באינטנסיביות בעבודות הבית ובמחויבויות המשפחתיות של טיפול, בישול וניקיון, ולעיתים הדרישה כי יתמסרו למחויבויות אלו הייתה חזקה יותר מזו שהוצבה בפני אחיהן, שגם הם חזרו הביתה. נור, בת 20, מספרת:

מבחינת התפקידים במשפחה קשה לי קצת, בגלל שאני הבת הבכורה בבית, וכמוכן אני הוכרתי להיות אחראית ובעלת תפקיד. לפני משבר הקורונה ובגלל החיים הלחוצים שהיו לי (כסטודנטית שגם עובדת) הייתי חיה בבית כמו בבית מלון, רק ישנה ולפעמים אוכלת, ועכשיו אני בעלת תפקיד פחות או יותר כמו אימא שלי: מבשלת, מנקה, מסדרת וגם עוזרת בשיעורי בית לאחיי. זה שינוי בתפקידים.

ואפנאן, בת 20, מוסיפה: "תפקידים שונים גם השתנו במשפחה בצל הקורונה. (בגלל) זה שרוב הזמן עכשיו אני בבית, אז אני בתור בחורה – ובמיוחד אצלנו במגזר הערבי, שכמעט כל דבר בבית האישה היא שצריכה לעשות – אני בתקופה הזו נכנסתי מייד למטבח". גם לורין, בת 22, אחות בכורה לשלושה אחים שנאלצה לחזור לבית הוריה מדירת הסטודנטים שבה התגוררה, מתארת את חוסר הפניות ללימודים:

אני מצאתי עצמי מטפלת באחים ובאחיות שלי כי אני הבכורה ואמא שלי עובדת חיונית. היום שלי הפך מלא, כי אני עוזרת להם בלמידה מקוונת וגם מנקה את הבית ובנוסף אני לומדת את הלימודים שלי במכללה. אני עושה את התפקיד של ה"אימא" בטיפול בילדים, עזרה בלמידה וצורכי הבית. ואני לא מורגלת, כי רוב הזמן הייתי עסוקה בחיי הפרטיים.

החזרה לחלוקת העבודה המגדרית עולה גם מדבריה של אמאני, בת 26: "דוגמה מהחיים שלי: אני כל היום נמצאת עכשיו במטבח או בניקיון הבית, בלי עזרה מהאחים או מאבא ובלי שאני אמא הרבה זמן לעצמי לעשות את הדברים שלי, כי לדעתם זאת לא העבודה שלהם, למרות שהם יושבים כל היום".

דודסון ודיקרט (2004, Dodson & Dickert) הצביעו על האתגרים העומדים בפניהן של בנות במשפחות מוחלשות כלכלית, שעליהן ללהטט בין הצרכים המשפחתיים השונים. הן טענו כי במשפחות אלו, האסטרטגיה של הסתמכות על שירותי הטיפול והסיוע בבית מצד הבנות מקלה על הקונפליקט של משפחה ועבודה של אימהותיהן. מסקנותיהן מקבלות משמעות חדשה

ומועצמת במשבר הנוכחי, כשמדובר בבנות שתפקדו כסטודנטיות וכעת, עם המעבר ללמידה מרחוק, מאבדות את ההזדמנות להתמקד בלימודיהן ונדרשות להגדיל את תרומתן במטלות המגדריות המסורתיות בבית.

סיכום

הערת מחקר זו עוסקת בחוויית הלמידה מרחוק של סטודנטיות ערביות-פלסטיניות במכללות בגליל. מממצאי המחקר ומהניסיון המתמשך בתקופת הקורונה אפשר ללמוד כי הנחיות הלמידה מרחוק מעצימות את השונות החינוכית, הכלכלית והדיגיטלית הקיימת ממילא בימי שגרה בקרב הסטודנטים והסטודנטיות באוכלוסייה היהודית והערבית-פלסטינית בישראל. ביקשתי להתייחס כאן להקשר המשפחתי וליחסים המשפחתיים והשלכותיהם על למידה מיטבית. בניגוד לטענה הפמיניסטית המדגישה את יתרונות הלמידה מרחוק עבור נשים, נקודת מבט מגדרית הבוחנת את החזרה הביתה מלמדת כי עבור סטודנטיות רבות, למידה מהבית משמעה איבוד מרחב הלמידה הפיזי וחזרה לסדר הזמנים הפטריארכלי ולתפקידים המגדריים המסורתיים. הרגלי הלמידה שרכשו אינם יכולים להתממש כשהנשים מוצאות עצמן נדרשות להתמסר למחויבויות המשפחתיות. רבות מהסטודנטיות במכללות הפריפריה הן נשים ערביות-פלסטיניות שהן דור ראשון להשכלה. התעלמות מהשלכות המיקומים המובחנים של סטודנטיות אלו עלולה לשעתק מגמות של אי-שוויון ולפגוע במוביליות ההשכלתית שהן מכוונות אליה.

הממצאים שתוארו כאן ממחישים עד כמה היחסים במשפחה והמשא ומתן שמנהלות סטודנטיות מול משפחותיהן חיוניים להבנת משמעותה של הלמידה מרחוק במיקום המוצלב שבין מגדר, אתנו-לאומיות ומעמד סוציו-אקונומי. לעיתים קרובות, הוועדות המקצועיות הדנות בהיערכות הנדרשת במצב הנוכחי מתייחסות לפערים חינוכיים ולחסמים הדיגיטליים, אולם ההקשר המשפחתי מרכזי לא פחות להבנת ההשלכות של המעבר ללמידה מרחוק, ובכך תרומתם של המחקרים הנוכחיים.

בתוכנות ראשוניות אלו ביקשתי להדגיש את האתגרים העולים בלמידה מרחוק. זו משמשת נייר לקמוס לבחינת ריבוי הזהויות וקטגוריות ההשתייכות של הסטודנטיות, ויכולה לסייע בהגדרת מדיניות חינוך שתתבסס על תוכנות לגבי השלכות המבנה המשפחתי ותצמצם משברים בלמידה או נשירה מהלימודים – תופעות שקיימות בעתות שגרה ועלולות להתחזק בעתות משבר כמו מגפת הקורונה.

מקורות

- בוטוש, נעם. (2020). *השפעות משבר נגיף קורונה על התעסוקה והעסקים במגזר הערבי*. מרכז המחקר והמידע של הכנסת.
- גנאים, אסמאא נ'. (2018). *האינטרנט בחברה הערבית בישראל: תמונת מצב ראשונית והמלצות למדיניות*. איגוד האינטרנט הישראלי.

- הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה. (2020). **משקי בית: תכונות כלכליות וצפיפות דיור על פי סקרי כוח אדם 2018** (פרסום מס' 1783).
- פרידמן, אריאלה. (2018). דיאלוג בקמפוס: ערבים ויהודים במרחב משותף. הקיבוץ המאוחד.
- Burge, Elizabeth, & Helen Lenksyj. (1990). Women studying in distance education: Issues and principles. *Journal of Distance Education*, 5(1), 20–37.
- Dodson Lisa, & Jillian Dickert. (2004). Girls' family labor in low-income households: A decade of qualitative research. *Journal of Marriage and Family*, 66(2), 318–332.